

ترجمه انگلیسی این مقاله نیز با عنوان:
Investigating the Effect of Social Anomie on Safavid
Architecture from Travelogues Point of View
در همین شماره مجله به چاپ رسیده است.

مقاله پژوهشی

بررسی تأثیر آنومی اجتماعی بر معماری ایران از نگاه سفرنامه‌نویسان دوره صفوی*

نیما دیماری^۱، آیدا ملکی^{۱*}، فرهاد آخوندی^۱، احد نژاد ابراهیمی^۱
۱. گروه معماری، دانشکده معماری و شهرسازی، دانشگاه هنر اسلامی تبریز، ایران

تاریخ انتشار: ۱۴۰۴/۱۲/۰۱

تاریخ پذیرش: ۱۴۰۴/۰۹/۱۱

تاریخ دریافت: ۱۴۰۴/۰۵/۱۸

چکیده

بیان مسئله: در دوره صفویان گروه‌های مختلفی از اروپا به ایران وارد شدند و برخی از خود سفرنامه‌هایی به جا گذاشتند که علاوه بر ستایش فرهنگ، خلیقات و آثار معماری ایرانیان، نکاتی از وضعیت نابسامان شهرها و ساختمان‌ها در آن‌ها دیده می‌شود که در کنار برخی توصیفات از روحیات و رفتارهای خارج از اخلاق پذیرفته‌شده، نشانه‌هایی از جامعه نابسامان، بی‌هنجار یا آنومیک و معماری برآمده از آن را به دست می‌دهد. چنین گزارش‌هایی از جنبه‌های پنهان معماری ایرانی، تصویری کمتر شناخته‌شده از حیات و نابودی ساختمان‌ها را به نمایش می‌گذارد که به دلیل قرار گرفتن زیر سایه آبر-روایت شکوه و عظمت معماری ایران، کانون توجه و بررسی قرار داده نشده‌اند. این در حالی است که معماری هر سرزمینی، مانند سایر دستاوردهای آن نیاز به نقد و آسیب‌شناسی دارد.

هدف پژوهش: برای حل این مسئله، با کمک علم جامعه‌شناسی و استفاده از نگرش «نقادانه» و از «بیرون» به «درون» سفرنامه‌های غیرایرانی به جامعه و معماری ایران، در جهت شناخت و تصویر ابعاد پنهان معماری آن در شرایط آنومیک، استفاده شده است.

روش پژوهش: برای دستیابی به هدف فوق، این پژوهش بنیادی و کیفی، با بهره‌گیری از «روش ترکیبی» به جمع‌آوری داده‌های برآمده از مطالعه اسنادی ۷۲ عنوان سفرنامه منتخب از دوران صفویان پرداخته و تجزیه و تحلیل داده‌های به دست آمده از رویکرد تفسیری-تاریخی به نتایج نهایی منتهی شده است.

نتیجه‌گیری: نتایج این پژوهش، مواردی چون ساختن ابنیه جدید به جای مرمت آثار موجود، تخریب بناها به دلیل خرافات، سپردن ساختمان‌ها به دست تقدیر، عدم رسیدگی به ابنیه موجود، عدم مرمت ساختمان‌های دیگران، بناکردن بی‌کارکرد و بی‌دلیل بناها و عدم سرمایه‌گذاری روی ساختمان‌ها را آشکار می‌کند که برآمده از جامعه‌ای با اقلیمی خشن، حکومتی مستبد، دچار بی‌قانونی و متأثر از باورهای خرافی بوده که مردمان آن را به سوی رفتارهای آنومیک سوق داده است.

واژگان کلیدی: تاریخ معماری، تاریخ فرهنگی معماری، آنومی، سفرنامه، معماری صفوی.

مقدمه و بیان مسئله

به برهه‌ای خاص تبدیل می‌کند. در این زمان، انسان‌گرایی و پرسشگری در اروپا، بسیاری را به سفرهای دشوار و طولانی کشاند تا میل به شناخت جهان و شناساندن آن به دیگران از طریق مشاهده و ثبت عالم در قالب سفرنامه را در خود فرونشاندند (Schuster-Walser, 1985).

سفرنامه‌ها با نگاه از «بیرون» به «درون» و «دیگری» به «خود»، روایتی جدید را عرضه می‌کنند و نکات تازه‌ای که به دلیل غرق شدن در زندگی روزمره و خوگردن به عادات مألوف، عادی تلقی شده را مقابل چشم جامعه میزبان می‌گذارند. دیدگاه‌های نقادانه جهانگردان پسا‌رنسانسی که

دوران صفویان از یک سو نقطه عطفی برای معماری ایران محسوب می‌شود و از سویی دیگر، هم‌زمانی آن با وقایع رنسانس و عصر روشنگری، یعنی آخرین دورانی که دو جهان شرق و غرب با یکدیگر روابط متعادلی داشتند، آن را

* این مقاله برگرفته از رساله دکتری «نیما دیماری» با عنوان «خوانش انتقادی معماری ایران در دوران ترکمانان و صفویان از نگاه سفرنامه‌نویسان غیرایرانی» است که به راهنمایی دکتر «آیدا ملکی» و «فرهاد آخوندی» و مشاوره دکتر «احد نژاد ابراهیمی» در دانشکده معماری و شهرسازی، دانشگاه هنر اسلامی تبریز در حال انجام است.

** نویسنده مسئول: ۰۴۱۳۵۵۴۱۸۱۲@tabriziau.ac.ir. a.maleki

• سفرنامه

در زمینه سفرنامه‌ها کتابی از کمبریج، به نام «The Cambridge Introduction to Travel Writing» تحت نظر یونگز (Youngs, 2013) به بررسی انواع سفرنامه‌ها و روش‌های تحلیل تاریخی آن‌ها با تأکید بر مقایسه با منابع دیگر در بستر تاریخی و فرهنگی می‌پردازد. مرجع دیگر کتاب «The Long Journey: Exploring Travel and Travel Writing» از دی بلا و یوترز (Di Bella & Yothers, 2020) است که با رویکردی میان‌رشته‌ای، سفرنامه را از دیدگاه انسان‌شناسی، تاریخ اجتماعی و ادبیات با مثال‌های تاریخی و معاصر بررسی می‌کند. بورک (Burke, 2010) هم در «The cultural history of the travelogue» با بهره‌گیری از رویکرد تاریخ فرهنگی، به مقوله سفرنامه‌نویسی می‌پردازد و سفرنامه‌ها را از دید این شاخه علمی می‌نگرد. نمونه دیگر «ایران صفوی؛ از دیدگاه سفرنامه‌های اروپائیان» از شوستر والسر (Schuster-Walser, 1985) است که هدف آن شناخت پویایی درونی، سازوکار نظام حکومتی صفوی و مناسبات مذهبی و قومی و نقش گفتمان استعلایی دربار در قوام و حفظ قلمروی کشور است. کارل تامپسون (Thompson, 2011/2017) در کتاب «Travel Writing» که بخشی از مجموعه ۴۰ جلدی انتشارات «راتلج» است که تحت عنوان «سفرنامه‌نویسی: نگاهی به تحولات سفرنامه‌نویسی در غرب» ترجمه شده است و منبع مفیدی برای رویکردهای میان‌رشته‌ای محسوب می‌شود، تعریف و تاریخچه سفرنامه‌نویسی و سپس مباحث میان‌رشته‌ای آشکارسازی خود و بازنمایی دیگری، جنسیت‌گرایی و مطالعات پسااستعماری را مطرح و نقش سفرنامه‌نویسی در شکل‌دهی هویت‌های ملی را تحلیل می‌کند. منبع دیگر که متن و مقدمه‌ای بر ۲۵ سفرنامه صفوی را در خود دارد، کتاب «بررسی سفرنامه‌های دوره صفوی» از منوچهر دانش‌پژوه (۱۳۸۵) است و در نهایت تارنمای «مرکز مطالعات سفرنامه»، به صورت تخصصی به کتب، مقالات، تحلیل‌ها و سایر مطالب مربوط به سفرنامه‌نویسی می‌پردازد.

• پژوهش‌های معماری

پژوهش‌هایی که بر مبنای سفرنامه‌ها، مستقیماً به مباحث معماری پرداخته‌اند را می‌توان به دو گروه کالبدی و معنایی تقسیم کرد. گروه اول به دنبال استخراج شواهدی از سفرنامه‌ها برای احیای ابنیه، شناخت تاریخچه آن‌ها، گونه‌شناسی و دیگر جنبه‌های کالبدی معماری هستند که خارج از چهارچوب این پژوهش قرار دارند؛ اما از گروه معناگرا، می‌توان به برخی پژوهش‌هایی که به لحاظ محتوایی به این پژوهش نزدیک‌تر هستند، مانند «گزاره‌های نقادانه اروپاییان درباره معماری و شهرهای ایران در سفرنامه‌های قرن هفدهم تا نیمه قرن نوزدهم میلادی» اشاره کرد که در آن حقیر و صلواتی (Haghir & Salavati, 2017) گزارش‌های انتقادی غربیان

در آن هر چیزی تنها با عبور از صافی خرد، پذیرفته می‌شد، برای اولین بار، شیوه حکومت‌داری و فرمانروایی، اخلاق و آداب اجتماعی، مذهب و باور، هنر و معماری و سایر ابعاد زیستی ایرانیان را در معرض قضاوت بیرونی قرار داد. از سوی دیگر، پیشرفت علوم انسانی در دوران معاصر موجب ایجاد درکی جدید از خویشتن و جامعه شده است و به کارگیری آن علل بسیاری از رخدادهای گذشته را روشن و به بهبود شرایط حال و آینده جامعه کمک می‌کند. ضرورت این‌گونه پژوهش‌های میان‌رشته‌ای آن‌جا آشکار می‌شود که بدون شناخت عمیق جوامعی که آثار معماری را خلق کرده‌اند، نمی‌توان تصویری واقع‌گرایانه از ریشه‌های این آثار به دست آورد. از طرف دیگر، به دلیل دشواری‌های ناشی از تازگی و پیچیدگی‌های خاص این‌گونه پژوهش‌ها، کمتر اقبالی به آن‌ها دیده می‌شود. هدف اصلی این پژوهش در گام نخست، بررسی تأثیر شرایط اجتماعی بر معماری ایران است تا بتوان تصویری از ابعاد کمتر شناخته‌شده آن در شرایط آنومیک به دست آورد. در راستای دستیابی به اهداف، این پژوهش در تلاش است تا با کمک مطالعات اسنادی روی سفرنامه‌ها، با نگرشی نقادانه و بر پایه نظریه آنومی رابرت مرتن، به این پرسش که نشانه‌های شرایط آنومیک در جامعه صفویان کدام‌اند و این شرایط چگونه بر معماری و شهرسازی آن دوران تأثیر گذاشته است، پاسخ گوید؛ چراکه درک واقع‌گرایانه از معماری ایران، با تمام نقاط قوت و ضعف آن، مانند هر پدیده زمینی دیگری در این جهان، به آسیب‌شناسی، رشد، توسعه و احیای آن کمک و زمینه بررسی جوانب دیگر آن را برای دیگر پژوهشگران فراهم می‌کند.

پیشینه پژوهش

با توجه به میان‌رشته‌ای بودن این پژوهش، در یک دسته‌بندی کلی، پیشینه پژوهش را می‌توان در چند گروه بررسی کرد.

• جامعه‌شناسی

جمیلی کهنه‌شهری و نادى (Family Kohne Shahri & Nadi, 2013) با استفاده از نظریه دوسوگرایی رابرت مرتن به بررسی سفرنامه‌ها پرداخته و در پژوهشی تحت عنوان «نوع‌شناسی دوسوگرایی جامعه‌شناختی در سفرنامه‌های خارجی عصر قاجار»، دوسوگرایی را در ستیز بین ساختار فرهنگی و ساختار اجتماعی و مجموعه‌های متفاوت ارزش‌های فرهنگی مشاهده کرده‌اند. در میان کتب مرجع هم دو منبع اصلی نظریه آنومی، «Social structure and anomie» (Merton, 1957) و «other essays» (Merton, 1976) از رابرت مرتن هستند که در اولی نظریه آنومی تبیین می‌شود و در دومی نتایج پژوهش‌های او در طول چهل سال گرد آمده‌اند که مهمترین آن‌ها آنومی و دوسوگرایی هستند.

پژوهش از میان این نسخه‌ها استخراج و مواردی که از طرف تعداد بیشتری از سیاحان مورد تأکید و تکرار قرار گرفته بودند، در نسخه‌های چاپی فیش‌برداری و در نسخه‌های دیجیتالی، به صورت متنی ذخیره شدند. سپس برای تحلیل داده‌ها در مرحله امکان‌سنجی از «تحلیل محتوی» و در پژوهش نهایی از «روش ترکیبی» استفاده شده است. برای این کار، رویکرد «تاریخ از پایین»^۲ برگزیده و از تحلیل مقایسه‌ای متون، نقد تاریخی-زمینه‌ای و نقد جامعه‌شناختی-فرهنگی به صورت ترکیبی (تصاویر ۱ و ۲) استفاده شده است.

نقد تاریخی-زمینه‌ای از آن جهت که به محقق یادآوری می‌کند که هر سفرنامه را در بستر تاریخی زمانه خود بررسی کند، دارای اهمیت است و روش جامعه‌شناختی-فرهنگی سفرنامه‌ها را به مثابه بازتاب‌دهنده روابط اجتماعی و فرهنگی جوامع میزبان بررسی می‌کند و در نهایت روش تطبیقی با مقایسه گزارش‌های چند سفرنامه درباره یک موضوع، تفاوت نگاه‌ها و پیش‌فرض‌های فرهنگی نویسندگان را که ممکن است باعث سوگیری شده باشند، آشکار می‌کند (Di Bella & Yothers, 2020). در نهایت از انطباق داده‌ها با نظریه آنومی رابرت مرتن که شاکله نظری این پژوهش را شکل می‌دهد، نتیجه نهایی حاصل شده است.

مبانی نظری

برای ورود به بحث شناخت سه مورد ضروری است. نخست بستری است که وقایع در آن رخ داده‌اند، سپس شناخت سفرنامه‌ها به عنوان منابع اصلی داده‌ها و نظریه آنومی رابرت مرتن به عنوان چهارچوب تئوریک شکل‌دهنده پژوهش.

• صفویان

صفویان (۱۵۰۱-۱۷۲۲ م.) در یکی از حساس‌ترین نقاط تاریخ ظهور کردند، زمانی که غرب دچار تحولی اساسی به نام رنسانس شده بود و به سرعت در راه مدرن شدن گام بر می‌داشت و در این راه با استفاده از علم و ابزارهایی مانند سلاح‌های آتشین، تجهیزات نوابری و کشتی‌های اقیانوس‌پیما بهره می‌برد. رنسانس که هم‌زمان با سقوط امپراتوری روم

از معماری ایران را نشانه‌ای از تفاوت وضعیت در معماری ایران و غرب دانسته‌اند و آن‌ها را شبهه‌برانگیز و قائم به فرد می‌دانند. در نمونه دیگر، نتیجه پژوهش صنمی و همکاران (Sanami et al., 2024) در «نقد شهرسازی و معماری ایران از دیدگاه سفرنامه‌نویسان سده‌های دهم تا دوازدهم هجری» نشان می‌دهد که گزاره‌های انتقادی به دو گروه عینی مانند سیمای شهر، نظم کوچه‌ها و پاکیزگی معابر و ذهنی مانند شنیده‌ها، باورها و تفسیرها تقسیم می‌شوند که تنها گروه اول دارای اعتبار هستند.

چنان‌که مشاهده می‌شود هیچ پژوهشی به تأثیر شرایط آنومیک اجتماعی بر معماری، بر پایه سفرنامه‌ها نپرداخته و علی‌رغم گستردگی پژوهش‌ها در راستای شناخت جنبه‌های مختلف معماری گذشته ایران، از روی سفرنامه‌ها، خلاء پژوهشی در زمینه شناخت ریشه‌های کج‌کارکردهای اجتماعی مؤثر بر معماری، مشهود است.

روش پژوهش

این پژوهش از نوع بنیادی-نظری است و در میان پژوهش‌های تاریخی دسته‌بندی می‌شود که در آن به بررسی تأثیر و تأثر دو مؤلفه معماری و آنومی که به ترتیب متغیرهای وابسته و مستقل پژوهش هستند، پرداخته می‌شود. در این راستا، راهبرد انجام پژوهش، «کیفی» و با پارادایم «تفسیری» بوده و برای جلوگیری از سوگیری، فاقد فرضیه است. قلمروی زمانی پژوهش به قرن ۱۶ م. تا میانه قرن ۱۸ م.، مصادف با رنسانس و عصرروشنگری و قلمروی مکانی به دلیل لغزان بودن مرزهای سرزمینی در این دوران، به صورت قراردادی به محدوده ایران کنونی محدود شده است.

جامعه آماری، منحصر به ۲۷ عنوان سفرنامه دوران صفویان است که به فارسی ترجمه شده و بر پایه کتاب «فهرست موضوعی سفرنامه‌های مربوط به ایران» از همایون رفعتی (۱۳۶۸)، انتخاب شده‌اند. در مطالعات اولیه، نمونه‌های غیرقابل استناد حذف شدند. با این نمونه‌گیری هدفمند، ۱۱ عنوان از سفرنامه‌ها برگزیده شدند. گزاره‌های مربوط به

تاریخ از پایین	تحلیل گفتمان انتقادی
	تحلیل روایی
	تحلیل مقایسه‌ای متون
	مطالعات خرد تاریخی
	نقد ادبی

نقد ادبی	نقد تاریخی زمینه‌ای
	نقد سبک‌شناختی
	نقد جامعه‌شناختی
	مطالعات خرد تاریخی
	نقد پساستعماری
	نقد تطبیقی
نقد فرمالیستی	

تصویر ۲. روش‌های انجام مطالعات تاریخ از پایین. مأخذ: Youngs, 2013.

تصویر ۱. انواع نقد ادبی. مأخذ: Di Bella & Yothers, 2020.

و روش‌های علمی مختلفی برای شناخت و تحلیل آن توسعه یافت. تحلیل علمی سفرنامه‌ها نیازمند به‌کارگیری مجموعه‌ای از رویکردهای تاریخی، ادبی، فرهنگی و گفتمانی است؛ چراکه هر سفرنامه سندی تاریخی از تعاملات اجتماعی، ایدئولوژیک و فرهنگی است که از دل جامعه برخاسته است. تا پیش از روایت‌های جهانگردان، برای قرن‌ها، تاریخ‌نگاری در ایران عمدتاً بر زندگی نخبگان سیاسی متمرکز بود و کتبی مانند «عالم‌آرا»ها^۲، «تذکره»ها^۳، «روضه»ها^۴، «جهانگشا»ها^۵، «مطلع»ها^۶ و «فتوحات»^۷ به سفارش صاحبان قدرت نوشته می‌شد و به ستایش از آن‌ها می‌پرداخت. این نگاه «از بالا»، توده‌های مردم را نادیده می‌گرفت. در قرن بیستم گروهی به‌دنبال انعکاس صدای کسانی برآمدند که در متون تاریخی رسمی، خاموش مانده بودند. این رویکرد که «تاریخ از پایین» خوانده می‌شود، به‌جای تمرکز بر نخبگان، پادشاهان و نهادهای سیاسی، بر تجربه‌های روزمره و نقش اقشار عادی جامعه تأکید می‌کند (ibid.). افرادی مانند ادوارد تامپسون پیشگام آن بودند. پژوهش‌های مرتبط اغلب میان‌رشته‌ای بود و از مردم‌شناسی، جامعه‌شناسی و مطالعات فرهنگی برای تحلیل متن‌های تاریخی بهره می‌گرفتند. باوجود تمام این مزایا، در انجام پژوهش روی سفرنامه‌ها توجه به موارد ذکرشده در **تصاویر ۳ و ۴** ضروری است.

نکته قابل توجه در پژوهش‌های برخاسته از سفرنامه‌ها، میزان قابل استنادبودن آن‌هاست که درباره آن نگرش‌های متفاوت، متضاد و گاه مناقشه‌برانگیزی وجود دارد (**تصاویر ۳ و ۴**). برخی معتقدند سفرنامه‌ها به‌عنوان یکی از مهم‌ترین منابع شناخت ایران در نگاه جهان غرب که مجموعه‌ای از بازنمایی‌های فرهنگی، اجتماعی و سیاسی را در خود جای داده‌اند، تحت تأثیر پیش‌فرض‌های فرهنگی، نابرابری قدرت، نگاه شرق‌شناسانه و مقاصد سیاسی سفرنامه‌نویسان شکل گرفته‌اند (Greenblatt, 1991) و بخش عمده‌ای از توصیفات اروپاییان درباره ایران نه بر مبنای مشاهده مستقیم، بلکه مبتنی بر الگوهای گفتمانی از پیش موجود بوده است. نویسندگان اروپایی، ایران را با معیارهای فرهنگی خود سنجیده و هرگونه تفاوت را به‌عنوان کمبود یا ضعف تفسیر کرده‌اند و این متون بیشتر از آنکه حقیقت اجتماعی ایران را روایت کنند، بیانگر نگرش، جایگاه اجتماعی و نیازهای سیاسی نویسندگان اروپایی‌اند. شناخت این سوگیری‌ها به محققان امکان می‌دهد تا از این متون به‌عنوان «منابع تاریخی» استفاده کنند، اما نه بدون نقد گفتمانی و تحلیل زمینه‌ای. مشهورترین نظریات منتقدان سفرنامه‌ها در **جدول ۱** گرد آورده شده‌اند.

باتوجه به این‌که این پژوهش در بازه زمانی پیش از استعمار و دوران اقتدار ایران و وجود روابط متعادل با اروپاییان انجام شده، سفرنامه‌های این دوران نمی‌توانسته است، در

شرقی آغاز شده بود، ضربه‌ای سهمگین بود که غرب را در برابر نیرویی نوظهور به نام عثمانی قرار داد و برای کم‌کردن فشار این ابرقدرت شرقی به‌دنبال متحدی نیرومند می‌گشت؛ این متحد نیرومند صفویان بودند (Haghir & Salavati, 2017). شاه‌اسماعیل در ۱۵۰۱ م. سلسله‌ای جدید به نام جدش و به پایتختی تبریز تأسیس کرد و موفق شد ایران را از پراکندگی رهایی بخشد و با اعلام شیعه دوازده‌امامی به‌عنوان مذهب رسمی کشور، دورانی جدید را در تاریخ ایران رقم بزند. این سلسله جدید، مرزهای ایران را به سرحدات ساسانیان رساندند و مانند آن‌ها حکومت خود را بر دو پایه ملی‌گرایی و مذهب بنیاد نهادند. آن‌ها در شرق و غرب با دو دشمن نیرومند درگیر بودند؛ از یک‌سایه عثمانیان (Newman, 2006). وجود عثمانیان به‌عنوان دشمنی مشترک، باعث ایجاد اتحادی راهبردی میان ایران و کشورهای اروپایی شد تا با فشار همزمان از شرق و غرب، آن‌ها را متوقف کنند. ورود گروه‌های مختلف جهانگردان، از هیئت‌های سیاسی تا ماجراجویان و تجار اروپایی و ثبت سفرنامه‌ها در بستر همین تحولات، به وقوع پیوست (**دانش‌پژوه، ۱۳۸۵، ۱۱-۱۴**). شاه‌طهماسب اول، پایتخت را به قزوین انتقال داد و آغازگر دورانی پرشکوه در حکومت صفویان شد که در دوران شاه‌عباس اول (۹۹۸-۱۰۳۸ هـ.ق. / ۱۵۸۷-۱۶۲۹ م.)، با انتقال پایتخت به اصفهان و شروع اقدامات عمرانی عظیم به اوج رسید (Mathee, 2009). شاه‌عباس با اصلاحات نظامی و ایجاد ارتش دائمی، اقدامات اقتصادی مانند کنترل تجارت ابریشم و روابط با اروپا و نظم‌بخشیدن به دستگاه اداری، امپراتوری را تقویت کرد. این دوره به‌عنوان عصر طلایی صفویان شناخته می‌شود که در آن ادبیات و هنرهایی مانند نگارگری و قالی‌بافی شکوفا شد و با اجرای پروژه‌های عظیم معماری قدرت شاه در به نظم‌درآوردن جهان در برابر همگان قرار گرفت. تمامی این وقایع در مقابل چشمان جهانگردان رخ می‌داد و در قالب سفرنامه‌ها مکتوب می‌شد (Savory, 1980). پس از شاه‌عباس اول، ضعف تدریجی در سیاست داخلی و خارجی، فساد در دستگاه حکومتی، کاهش قدرت نظامی، افول تجارت و کاهش درآمدها، مشکلات مالیاتی و فشار بر طبقات فرودست، صفویان را به اضمحلال تدریجی کشاند. تهاجم افغان‌ها به اصفهان و بی‌عملی شاه‌سلطان‌حسین، آغاز پایان سلسله را رقم زد و تلاش‌های شاهزادگان و حاکمان محلی برای احیای این سلسله (۱۷۲۲-۱۷۳۶ م.) بی‌ثمر ماند (Sanami et al., 2024, 95).

• سفرنامه

ژانر سفرنامه‌نویسی، توسط منتقدان ادبی و مفسران فرهنگی، به‌عنوان سبکی کم‌اهمیت و تاحدی مانمایه شناخته و به حاشیه رانده شده بود؛ اما اعتبار سفرنامه‌نویسی به سرعت در نیمه دوم قرن بیستم، تثبیت شد (Thompson, 2011/2017, 6)

نکات ضروری برای خوانش روایات فردی	بررسی روایت سفر در بستر تاریخی و اجتماعی زمان نگارش	محدودیت‌های سفرنامه‌ها	محدودیت جنسیتی
	اعتبارسنجی داده‌ها از طریق مقایسه آن با سایر سفرنامه‌ها		برخورد سطحی و اقامت کوتاه‌مدت
	توجه به مواردی که منجر به سوگیری نویسنده می‌شود		نگاه از بالا به پایین
	توجه به تفاوت میان باورها و عادات فرهنگی		زبان، ظرافت‌های گفتاری و لهجه‌ها
	توجه به حالات نویسنده و تأثیر وقایع خوب و بد بر قضاوت او		تعصبات ملی و دینی
توجه به چشم‌انداز نویسنده به‌عنوان ناظر خارجی یا داخلی	تضاد منافع کشورها	مبدأ قراردادن خود	

تصویر ۳. محدودیت‌های سفرنامه‌نویسان. مأخذ: Hulme & Youngs, 2002. تصویر ۴. نکات ضروری برای خوانش سفرنامه‌ها. مأخذ: Thompson, 2011/2017. جدول ۱. دیدگاه‌ها و نظریه‌پردازان موافق و مخالف نسبت به سفرنامه‌ها. مأخذ: نگارندگان.

دیدگاه درباره سفرنامه‌ها	نظریه پرداز
سفرنامه‌ها بخشی از دستگاه گفتمانی غرب هستند که «شرق» را به‌صورت کلیشه‌ای و مطابق نیازهای قدرت بازنمایی می‌کنند و بخشی از پروژه تولید «شرق خیالی» برای توجیه سلطه استعماری هستند.	ادوارد سعید (Said, 1978)
سفرنامه‌ها ابزار تولید «دانش امپریالی» هستند و در فضای نابرابر میان فرهنگ‌ها شکل می‌گیرند و سفرنامه‌نویس با طبقه‌بندی علمی و توصیف زیبایی‌شناختی سلطه را پنهان می‌کند.	مری لوئیز پرات (Pratt, 1992)
سفرنامه‌ها تصویری دوپهلوی با ترکیبی از تحسین و تحقیر از شرقیان می‌سازند و این کلیشه ابزار سلطه است. تناقض ستایش-تحقیر، پوشیدن لباس ایرانی توسط مسافر، اشاره و سواس گونه به حرم‌سرا نشانه گفتمان استعماری هستند.	هاومی بهابا (Bhabha, 1994)
سفرنامه‌نویسان «شرق» را به‌عنوان یک نمایش صحنه‌پردازی‌شده مطابق انتظاراتی اروپایی توصیف می‌کنند.	تیموتی میچل (Mitchell, 1988)
توصیف شهرها و فرهنگ شرقی در سفرنامه‌ها ایدئولوژیک و مبتنی بر روابط قدرت است.	جیمز دانکن (Duncan, 1990)
سفرنامه‌ها روایت‌هایی ساخته شده‌اند و فقط بخشی از واقعیت را بازنمایی می‌کنند.	والتر بنیامین (Benjamin, 1968)
سفرنامه نه‌فقط «دیگری» را بازنمایی می‌کند، بلکه ابزار ساخت هویت «خوداروپایی» است.	استفان گرینبلت (Greenblatt, 1991)
شرق‌شناسی ماهیتی علمی دارد و سفرنامه‌ها گزارش‌هایی بی‌طرفانه هستند.	برنارد لوئیس (Lewis, 1982)
زنان مسافر اروپایی نیز گفتمان استعماری را با لحن اخلاقی و مادرانه بازتولید می‌کنند.	سارا میلز (Mills, 1991)
زنان مسافر حرم‌سرا را فضای خانگی و گاهی قابل همدلی می‌بینند اما همچنان در چارچوب استعماری باقی می‌مانند.	بیلی ملمن (Melman, 1992)

و باز می‌گردد و فاقد عمق کافی است، کاتف (۱۳۴۶) که دقت و مطالعه کافی در نوشتن موضوعات مربوط به معماری نداشت و به‌عنوان مثال، «گنبد باز» نطنز را به‌دلیل شباهت به ابنیه مذهبی، «مسجد سنگی» نطنز می‌خواند، فیدالگو (Fidalgo, 1978) که از بدو ورود به ایران با همه درگیر می‌شود و حتی مسیحیان از دست او در امان نیستند و فتنه‌ای برپا می‌کند که منجر به تخریب یک کلیسا در اصفهان می‌شود و کروسینسکی (Krusinski, 1733/1984) که با وجود دقت و جزئیات زیادی که در نوشته‌هایش دارد، از موضوع مربوط به جنگ با افغانه و سقوط اصفهان فراتر نمی‌رود، از فرایند پژوهش حذف شده‌اند. سفرنامه‌های بررسی‌شده که پس از

جهت اهداف استعماری باشد؛ باین‌وجود، اهداف و پیشینه سفرنامه‌نویسان دوره صفوی را می‌توان در تصاویر ۵ و ۶ مشاهده کرد و ممکن است، هرجهانگردی با توجه به اهداف، علایق، تخصص و منافع خود، ایران و ایرانیان را نگرسته و ثبت کرده باشد؛ از این‌رو، مواردی مانند سفرنامه چلیپی اوغلو (Chalabi, 1988/1959) که به‌دلیل ایرادات بسیار، برخی آن را خیالی دانسته، «سفیر زیبا» که بیشتر به رمان نزدیک است (Gres, 1993)، سفرنامه گیلانتز (Gilanentz, 1992) که از سوی اسقف ارمنستان برای جاسوسی مذهبی مأمور شده بود، فون در یابل (Tectander von der Jabel, 1972) که در سفری کوتاه از مسیر روسیه به دیدار شاه در تبریز می‌رود

پیشینه جهانگردان	اهداف جهانگردان
افسران و نیروهای نظامی	بستن پیمان‌های سیاسی و نظامی
مسیونرهای مذهبی	شناخت جغرافیای ایران و تهیه نقشه راه‌ها
تجار و نمایندگان شرکت‌های خارجی	تشویق ایرانیان به پذیرش مسیحیت
سیاحان و ماجراجویان	مطالعه در تاریخ ایران و خاورمیانه
صاحب منصبان دولتی و سفرا	جستجوی گنج و خرید عتیقه
صاحبان فنون و متخصصان	تجارت
باستان‌شناسان و جویندگان آثار باستانی	

تصویر ۶. پیشینه شغلی جهانگردان. مأخذ: Burke, 2010.

به‌طور یکسان در اختیار همه قرار ندارد و این امر موجب احساس ناکامی و سرخوردگی میان برخی افراد می‌شود و آن‌ها را به سمت رفتارهای آنومیک سوق می‌دهد (Jamily Kohne Shahri & Nadi, 2013, 36).

یافته‌ها

همه جهانگردان، اغلب با نوعی مقایسه‌گری به فرهنگ کشور میزبان می‌نگرند و علاوه بر شرح اوضاع آن، افتراقات و اشتراکات بین دو فرهنگ را نیز ثبت می‌کردند. بنابراین، سفرنامه‌ها به روایتی دوگانه در تمجید و هم نقد تبدیل شدند؛ از این‌رو، در ابتدای بحث، توجه به دو نکته ضروری است: اول آن‌که شرایط آنومیک در تمام جوامع با شدت و ضعف دیده می‌شود و خاص جامعه ایران نبوده است. دیگر آن‌که اکثریت قریب به اتفاق جهانگردان، ایران را از بهترین سرزمین‌های جهان دانسته و هنر، معماری و فرهنگ آن را ستوده‌اند. شرلی و شرلی (Sherley & Sherley, 1951, 52) می‌گویند: «همین‌که پا به خاک ایران نهادیم دفعتاً چنان تفاوتی، هم در اهالی و هم در مملکت، مشاهده کردیم که فوراً منتهای سرور و خوشوقتی برای ما دست داد.» حتی بعد از قحطی، جنگ و سقوط اصفهان، اوتر (Otter, 1923/2021) میدان نقش جهان را «بسیار زیبا و منظم و بزرگ» که در «هیچ کشوری در دنیا» مانند ندارد می‌خواند و کاخ نیمه‌ویران عالی‌قاپو را که «هیچ چیز و هیچ‌جا» را زیباتر از آن ندیده شرح می‌کند. معماری در جهان پیش از مدرن دارای شاخصه‌هایی بوده که در مطالعات معماری به آن‌ها پرداخته شده است و خلاصه‌ای از آن‌ها را می‌توان در ده عنوان در **جدول ۳** ملاحظه کرد که در گزارش‌های جهانگردان نیز به اکثر این موارد با شدت و ضعف پرداخته شده است. از تجمیع و تلخیص این موارد می‌توان به چهارگانه ایران و ایرانیان، سیاست، اقتصاد و باور دست یافت که در تلاقی با عوامل سازنده آنومی، راه رسیدن به نتایج پژوهش را هموار می‌کنند.

تصویر ۵. اهداف جهانگردان از ورود به ایران. مأخذ: Burke, 2010.

حذف نمونه‌های نامعتبر، در این پژوهش استفاده شده‌اند، به ترتیب تاریخ ورود نویسنده به ایران، در **جدول ۲** ثبت شده‌اند.

• آنومی^۹

«رابرت مرتن» (Merton, 1957) با مقاله «ساخت اجتماعی و آنومی» نشان داد، چگونه برخی ساختارهای اجتماعی با اعمال فشار بر افراد، آن‌ها را به رفتارهای ناهنجار و منحرفانه سوق می‌دهند. این انحراف ممکن است نتیجه بن‌بستی در زندگی یک فرد باشد که به او اجازه نمی‌دهد به اهداف خود برسد. به‌طور کلی شرایط آنومیک جایی ظهور می‌کند که نظام ارزش‌های جامعه، نمادهای موفقیت را برای افراد تعیین می‌کند؛ اما دست‌یافتن به این اهداف به دلیل وجود سازمان اجتماعی و ساختار طبقاتی برای همه ممکن نمی‌شود (Agnew, 1985). در چنین شرایطی افرادی که دسترسی کمتری به ابزار مشروع و قانونی دستیابی به این اهداف فرهنگی دارند، به دلیل تحت‌فشار قرار گرفتن از سوی جامعه، به انحراف و بی‌هنجاری کشیده می‌شوند (Cashmore, 2002). مرتن (Merton, 1976) الگوی نظری خود در تجزیه و تحلیل شرایط آنومیک را بر سه عامل قرار می‌دهد:

- ۱- اهداف فرهنگی: آرزوها، خواسته‌ها و امیالی که فرهنگ جامعه به افراد آموخته است..
 - ۲- ضابطه‌های رفتار اجتماعی: روش‌های قانونی و مشروع مورد تأیید جامعه برای رسیدن به اهداف فرهنگی.
 - ۳- وسایل نهادی‌شده: امکانات، فرصت‌ها و وسایل لازم برای رسیدن به اهداف فرهنگی.
- احساس فشار، سرگشتگی و سرخوردگی فرد، تنها ناشی از یکی از عوامل بالا نیست؛ بلکه از روابط میان این عوامل ناشی می‌شود. ساخت فرهنگی جامعه افراد را به سوی اهداف واحدی سوق می‌دهد، قواعدی قانونی هم برای رسیدن به اهداف تعیین می‌کند اما وسایل قانونی

جدول ۲. فهرست و مشخصات سفرنامه‌های استفاده‌شده به ترتیب ورود نویسنده به ایران. مأخذ: نگارندگان.

نویسنده	ملیت	زمان حضور	پیشینه / انگیزه‌ها	محورهای سفرنامه
آلبرت شرلی و رابرت شرلی (Sherle & Sherley) (1951)	انگلیس	شاه عباس ۱۵۹۸ تا ۱۶۲۸ م. (به تناوب)	کاشف و مشاور نظامی که به‌علت حسن ظن شاه عباس به سفیر ایران در انگلیس و اسپانیا و همچنین آموزش‌دهنده جنگ با ابزارهای جدید چون «توپ» برای ارتش ایران تبدیل شد.	گزارش ماموریت‌های دیپلماتیک به‌عنوان سفیر ایران در انگلیس و اسپانیا، روابط ایران و اروپا، سازمان نظامی ایران و فراز و نشیب‌های روابط با شاه عباس و در نهایت اتفاقاتی که منجر به تیره‌شدن روابط و طرد از دربار شد.
دن گارسیا د سیلوا فیگوئرا (Silva Y. Figueroa) (1677/1984)	اسپانیا- پرتغال	شاه عباس ۱۶۱۷ م.	دیپلمات و مقام ارشد دربار با انگیزه اصلی حفظ هرمز برای حکومت متبوعش.	توصیف جغرافیایی و تاریخی، فرهنگی و اجتماعی مانند توصیف آداب و رسوم، فرهنگ، و زندگی روزمره، تحلیل سیاسی و دیپلماتیک با گزارش‌هایی از دربار و ساختار سیاسی ایران، مسیرهای تجاری، گزارش‌های باستان‌شناختی و گزارش آثار معماری با جزئیات.
پیترو دل‌واله (Della Valle) (1843/1991)	ایتالیا	شاه عباس ۱۶۱۷ تا ۱۶۲۲ م.	نویسنده، شرق‌شناس و جهانگرد / ماجراجویی، شهرت و جنگ با عثمانی.	گزارش مفصلی از سفر و مسیرهای فردی و در رکاب شاه عباس، توصیف دربار و شاه عباس، آداب و رسوم و فرهنگ ایرانی، اقتصاد و تجارت، جنگ با عثمانیان و معماری و شهرسازی.
توماس هربرت و هربرت (Herbert & Herbert) (1928/2021)	انگلستان	شاه عباس ۱۶۲۸ تا ۱۶۳۲ م.	نجیب‌زاده درباری برای سیاحت و کنجکاوی به همراه رابرت استودارت و دکتر کوچ که یکی خوشبینانه، دیگری بدبینانه و آخری خشنی به وقایع می‌نگرد و دو گزارش دیگر از پژوهش حذف شدند.	توصیف جغرافیا، طبیعت و شهرها، آداب و رسوم و رفتار اجتماعی مردم، اقتصاد و رونق تجارت ایران، ساختار سیاسی و مشاهدات روزمره.
ایان اسمیت (۱۳۵۶)	هلند	شاه عباس ۱۶۲۸ تا ۱۶۳۰ م.	تاجر و نماینده هند شرقی / سفیر هلند	توصیف جغرافیا و شهرها، آداب و رسوم و فرهنگ مردم، بازارها و تجارت با هلند، برخورد با مردم و چالش‌های سفر.
ژان باتیست تاورنیه (Tavernier) (1841/1957)	فرانسه	شاه صفی شاه عباس دوم شاه سلیمان ۱۶۳۲ تا ۱۶۶۸ م.	جهانگرد و بازرگان / سیاحت و تجارت	پوشش، رفتارها، مراسم مذهبی، عادات غذایی و نوشیدنی، پوشاک، عادات و روحیات مردم، تجارت، شرح دربار و دستگاه حکومت، تجربه سفر جزئیات شهرها و ساختمان‌ها که یکی از کاملترین گزارش‌ها را از ایران ارائه می‌دهد.
ژان شاردن (Chardin) (1825/1991)	فرانسه	شاه عباس دوم شاه سلیمان ۱۶۶۵- ۱۶۸۱ م. (به تناوب)	جوهرفروش و جهانگرد / تجارت با دربار ایران	شرح مسیر سفر، اقلیم و محیط طبیعی، توصیف شهرها، محلات و آثار معماری با جزئیات، صنایع دستی و هنرها، رفتارهای اجتماعی و عادات، تجارت داخلی و خارجی، ساختار دربار، عدالت و قوانین، خاطرات شخصی و برخورد با مردم.
انگلبرت کمپفر (Kaempfer) (1727/2021)	آلمان	شاه سلیمان ۱۶۸۳ تا ۱۶۸۶ م.	پزشک و طبیعی‌دان / سیاحت و جهانگردی	توصیف جغرافیا، نقشه راه‌ها، شهرها، روستاها، محیط طبیعی، شرح آثار معماری و شهرسازی و جزئیات ساخت ابنیه و تزئینات، هنرها و صنایع، آداب و رسوم و فرهنگ، آیین‌ها و مناسک، علم و آموزش، بازارها، مسیرهای تجاری و کالاها، مشاهدات روزمره زندگی شهری و روستایی.
نیکولاس سانسون (Sanson) (1695/1967)	فرانسه	شاه سلیمان ۱۶۸۳ تا ۱۶۸۶ م.	جغرافیدان / نقشه‌نگاری	نقشه‌نگاری، تعیین مرزها و موقعیت‌های جغرافیایی، توصیف عمومی ساختار شهرها، مکان‌های تاریخی و بناهای شاخص، حکومت‌های محلی، مراکز تجاری.
جوآنی جملی کارری (Gemelli Careri) (1872/1967)	ایتالیا	شاه سلیمان ۱۶۹۴ م.	جغرافی‌دان تاریخدان / سیاحت و جهانگردی	توصیف دقیق و مستند از شهرها و فرهنگ ایرانی، شرح مسیر سفر از اروپا به ایران و مقایسه این دو، معماری و هنر، وضعیت اقتصادی و تجاری، ساختار سیاسی و اجتماعی.
ژان اوتر (Otter, 1923/2021)	فرانسه	شاه عباس سوم شاه سلیمان دوم ۱۷۳۳-۱۷۴۳ م.	مترجم، سفرنامه‌نویس و نقاش / فرستاده پادشاه فرانسه	روابط دیپلماتیک، توصیف دربار و زندگی سلطنتی، جغرافیا و شهرها، مسیر سفر، جزئیات شهر و معماری بعد از سقوط اصفهان.

جدول ۳. عوامل مؤثر بر شکل‌گیری آثار معماری در جهان سنت. مأخذ: نگارندگان.

عامل	تعریف / شاخصه‌ها	مراجع
سیاست و قدرت	بازنمایی قدرت، مشروعیت و ایدئولوژی از طریق وضع قوانین، با ساخت کاخ‌ها، بازارها و ابنیه عمومی	Vale (2014)
اقتصاد و منابع مالی	هزینه مصالح، زمین و دستمزد بر مقیاس، کیفیت و جزئیات بنا و تعداد ابنیه مؤثر است.	Sklair (2005)
اقلیم و محیط	معماری تاریخی با روش‌های بایوکلیماتیک که از تجربه پیشینیان برآمده در جهت تعدیل بلایای طبیعی، دما، رطوبت، جنس و شیب زمین، باد، باران و برف گام بر می‌دارد.	Olgay (1963)
فرهنگ و هنجارها	الگوها، عملکردها، فرم‌ها و موتیف‌ها بازتاب ارزش‌ها، سبک زندگی و رفتار اجتماعی جامعه‌اند.	Oliver (2003)
دین و باورها	باورها بر عرصه‌های خصوصی-عمومی، جهت‌گیری، فرم، اندام‌ها و نمادهای معماری تأثیر می‌گذارند.	Kostof (1995)
فناوری و مصالح	مصالح و فناوری‌ها، روش‌های ساخت بر ساخت و دوام ابنیه مؤثرند.	Rael (2009)
بانیان و سرمایه‌گذاران	سلاطین و اهداف مالکان و سفارش‌دهندگان بر انتخاب گونه، فرم، مقیاس و نگهداری بنا اثرگذارند.	Mumford (1961)
جمعیت و جامعه	بُعد خانوار، روابط قومی و مهاجرت بر شکل، عملکرد و برنامه فضایی شهر و گونه‌های ابنیه مؤثرند.	Rapoport (1969)
تاریخ و هویت	هویت، نمادهای ملی و تجارب گذشته، ابنیه سنتی را به بازتاب سنت‌های تاریخی تبدیل کرده است	King (2004)
عملکرد و کاربری	هر شهر نیازمند گونه‌های مختلف ابنیه با کارکردهای متفاوت مانند تجاری و مذهبی است.	Lawson (2010)

• ایران و ایرانیان

معماری هر سرزمین منطبق با نیازهای مردم و بر پایه شرایط اقلیمی آن سرزمین ساخته می‌شود. شاردن (Chardin, 1825/1991, Vol. 2, 689) ایران را «کشوری کم‌آب، خشک و کم‌جمعیت» توصیف می‌کند که «فقط یک دوازدهم» آن مسکون و آباد است و کم‌آبی «چنان بیداد می‌کند که مردم برای رفع نیازمندی‌های خود چشم بر آسمان می‌دوزند». او در عین تمجید از خلیقات ایرانیان و تأکید بر اینکه همیشه «استثنا» وجود دارد، صفات نیکی مانند «هوش و استعداد» و «قوه ابداع و تفکر» ایرانیان را می‌ستاید؛ اما معتقد است به دلیل شرایطی که در آن گرفتار هستند «در لحظه زندگی می‌کنند» و «به نیک یا بد آینده توجه ندارند»، «دم را غنیمت می‌شمارند»، «دل خود را به هر نوع که باشد خوش می‌دارند»، «غم فردا را نمی‌خورند» و اعتقاد دارند که «هرچه خدا خواهد، همان می‌شود» و در رنج‌ها و سختی‌ها با قلبی آرام می‌گویند: «مکتوب است» یعنی «از ازل این بلا تقدیر من بوده است» (ibid., 736). سپردن امور به دست تقدیر از نمونه شرایط آنومیکی است که باعث می‌شود مردم بر این باور باشند که «نه تنها بناهای عمومی بلکه هیچ بنایی را نباید ترمیم و تعمیر کرد. بناها و عمارت‌ها نیز مانند آدمیان در گذرند و همچنان که انسان وقتی پیر شد می‌میرد، بناها وقتی رو به ویرانی می‌نهند، ترمیم و تعمیر کردنشان کاری بی‌بهره است... این معتقدات مبتنی بر باورهای مذهبی آنان است که می‌گویند دنیا و هرچه در آنست درگذر است و دلبستگی را نشاید» (ibid., 1375). شاردن (ibid., 85) از کتیبه سردر یکی از کاروان‌سراهای شاه‌عباسی چنین نقل می‌کند: «دنیا کاروان‌سرا و مردم کاروانیان‌اند. در کاروان‌سرا، ساختن سرای، کاروانیان را روا نیست»

ویژگی فرهنگی-اخلاقی دیگری که نتیجه مستقیم زیست در شرایط آنومیکی و روشی برای گریز از چنین اوضاعی است، ریاکاری و نیرنگ‌بازی است. ایرانیان «در دغل‌کاری، فریب‌زنی و دروغ‌گویی سخت دلیر و بی‌باک‌اند... و اگر بتوانند کسی را بفریبند نمی‌درنگ نمی‌کنند» (ibid., 766). چنین رفتارهایی می‌تواند در مواردی مانند تلاش جمعی بزرگان برای جلب نظر شاه برای پیشبرد طرح نقش جهان و ابنیه عمومی و عام‌المنفعه اطراف آن، نتایج مثبتی داشته باشد؛ اما مواردی هم از روش‌های عجیب فریب‌کاری از جهانگردان نقل شده است. شاه‌عباس در میان راه تبریز به پلی بر می‌خورد که در نقطه‌ای بلند و بلااستفاده قرار گرفته بود و از علت جویا می‌شود. سازنده «عرض کرد من این پل را بدان جهت ساختم که راهی به پیشگاه شاه پیدا کنم» (Gemelli Careri, 1872/1967, 37). ویژگی اخلاقی دیگر ایرانیان، تلاش برای بهتر نشان دادن خود است و آن‌ها «برای کسب شهرت و بلندنامی به هر وسیله متوسل می‌شوند» (Chardin, 1825/1991, Vol. 2, 767). همین امر چنین باوری را نهادینه کرده است که «هیچ‌کس نباید وقت و مال خود را در کار تعمیر و ترمیم بنایی که دیگری بنیاد نهاده است و به نام او خوانده می‌شود، صرف و خرج کند [حتی] فرزندان و وارثان بانی بناهای عمومی به تعمیر و ترمیم ابنیه‌ای که پدران‌شان بنا نهاده‌اند، همت نمی‌ورزند. از این‌رو، آبادانی کاروان‌سراها پل‌ها، راه‌های عمومی بیش از مدتی که باید، نمی‌پاید» (ibid., Vol. 4, 1375) چراکه «ایرانیان همه مایل‌اند که بنای تازه بکنند. ابنیه قدیمی را به خرابی وا می‌گذارند» (Tavernier, 1841/1957, 663). از این‌رو، وجود ابنیه مخروبه و نوساز با عملکردی یکسان در کنار یکدیگر امری عادی تلقی می‌شود؛ چراکه هر کس خواهان ثبت نام خود بر این ساختمان‌ها است و سرمایه

دیده نمی‌شود» (Tavernier, 1841/1957, 112) و کرج «دهی کثیف» است (Herbert & Herbert, 1928/2021).

• سیاست

عرصه دیگر شکل‌دهنده آثار معماری، به‌ویژه ابنیه عمومی، سیاست و در واقع منویات شخص شاه است. نکته‌ای که از چشم جهانگردان هم دور نمانده است. تقریباً تمامی جهانگردان از «قدرت مطلقه» و «فرازمینی بودن شاه» سخن گفته (Silva Y. Figueroa, 1667/1984) و نوشته‌اند که «شاه ایران مال و جان رعایایش را در اختیار دارد» و با آن «هرچه بخواهد می‌کند» (Sanson, 1967, 146) و «هیچ قاعده و قانونی» افراد و اعضای خانواده آن‌ها را «چه فرادست و چه فرودست» در مقابل تصمیمات ناگهانی شاه حفظ نمی‌کند (Kaempfer, 1727/2021). با این توصیفات، برای گریز از شرایط نامعلوم و آنومیک حاصل از تصمیمات آنی سلاطین «تفسیر و پیش‌بینی رفتار شاه» برای اطرافیان بسیار اهمیت دارد و همه به‌دنبال پیش‌بینی احوال شاه هستند (اسمیت، ۱۳۵۶)؛ چراکه «هر تیره‌بخت ستاره‌سوزی که مورد خشم و غضب شاه قرار گیرد همه داراییش به مصادره گرفته می‌شود... [حتی] زن و فرزندانش را نیز از او دور می‌کنند و... پیراهن دیگری ندارد که با پیراهن چرکینش عوض کند» (Chardin, 1825/1991, Vol. 3, 1183). مصادره اموال به‌شدت رواج دارد و به‌عنوان مثال تقریباً تمامی خانه‌هایی که برای استقرار مهمانان خارجی اختصاص داده می‌شود، مصادره‌ای هستند. این امر باعث می‌شود که ایرانیان دائم آماده فرار باشند و به‌همین جهت «خانه و ملک و اثاث‌البیت را جزو تمول و ثروت یک تاجر محسوب نمی‌کنند، فقط پول نقد [...] ثروت حساب می‌شود» (Tavernier, 1841/1957, 407) و همین امر سبب می‌شود که لوازم زندگی داخل خانه‌های ایرانیان اندک و محدود باشد به «یک قالی، چند دیگ و بشقاب» (Herbert & Herbert, 1928/2021, 106). ایرانیان برای گریز از این شرایط آنومیک، در مواردی که خطر مصادره را احساس می‌کنند، رو به وقف اموالشان می‌آورند؛ چراکه «اگر کسی حتی یک روز پیش از این که شاه داراییش را مصادره کند خانه یا دیگر مستغلاتش را وقف کرده باشد، شاه نمی‌تواند آن‌ها را تصرف و تملک کند» (Chardin, 1825/1991).

کوچاندن اجباری اقوام و افراد از دیگر عواملی است که برآمده از شرایط آنومیک بوده و البته گاه نتایج مثبتی مانند رشد محلات جدید در اصفهان و ساخت شهرهایی مانند فرح‌آباد مازندران را در پی داشته است. سیلوا فیگروا (Silva Y. Figueroa, 1667/1984, 223-225) از روی پل الله‌وردی‌خان، محلات اصفهان و تنوع دینی آن‌ها را چنین شرح می‌دهد: «شهرکی که از همه به پل نزدیک‌تر است [...] شهرک تبریزیان [صوفی] است [...] شهرکی که [...] در طرف

خود را صرف بنائی که به نام فرد دیگری شناخته می‌شود، نمی‌کند. جملی کارری (Gemelli Careri, 1872/1967, 55) می‌نویسد: «اگر مخارج هنگفتی که برای بنای مساجد تازه صرف می‌شود به مصرف تعمیر و نگهداری این چند مسجد قدیمی [قم] برسد آن‌ها را از ویرانی و انهدام نجات خواهد داد. متأسفانه... هر ثروتمندی برای آمرزیده‌شدن گناهان و زنده‌ماندن نامش به ساختمان مسجد تازه‌ای اقدام می‌کند و لو چند سال پس از مرگ او مبدل به تل خاک شود. از این‌رو است که روزبه‌روز شمار مساجد ویران افزون می‌شود». وابستگی مرگ و زندگی ابنیه، به حیات و ممات بانی، باعث می‌شود که به‌عنوان نمونه کاروان‌سرای مهیار که اغلب جهانگردان آن را ستوده و به‌عنوان یکی از زیباترین کاروان‌سراها نام برده‌اند، ۱۱ سال پس از ساخت، با آن که «در تزیین آن سعی زیاد به‌عمل آمده، تمام بنا آجری است و خیابان‌های بزرگی دارد» (ibid., 173) پس از مرگ بانی‌اش، شاه‌سلیمان، در مدت کوتاهی رو به نابودی برود و تبدیل به بنائی شود که «از بس کهنه و درهم‌شکسته شده درحال حاضر قابل سکونت نیست» (Chardin, 1825/1991, Vol. 4, 1363). در چنین جامعه‌ای افراد، حتی برای رسیدگی به ابنیه‌ای که برای ارائه خدمات و آسایش آن‌ها ساخته شده است، قدمی بر نمی‌دارند. امامقلی‌خان، حاکم شیراز، باغی زیبا با انواع درختان و حیوانات برای گردش مردم بنا کرد که تا زمانی که زنده بود از لذت‌بخش‌ترین جاها برای گردش بود و به آن رسیدگی بسیار می‌کرد؛ اما بعد از مرگش کسی به این باغ رسیدگی نکرد و «همه دیوارهایش رو به خرابی گذارده عموماً در شرف ویرانی است» (Tavernier, 1841/1957, 666).

شرایط آنومیک باعث می‌شود هر کس به فکر خود باشد و این ترجیح خود به جمع و در نتیجه عرصه خصوصی به عمومی، در شهرها خود را به این صورت نشان می‌دهد که «جلو هر خانه گودال کوچکی کنده‌اند که کثافات و مدفوع اهل خانه در آن جمع می‌شود... لاشه حیوانات سقط شده را بدون مانع و پروا به وسط کوچه و بازار می‌اندازند، خون حیوانات را در سر هر کوی و برزن می‌ریزند، باور نکردنی این‌که اشخاص ممیز و بالغ هر جا که دلشان بخواهد برای رفع حاجت می‌نشینند» (Gemelli Careri, 1872/1967, 64-67). این شرایط باعث شده است تا با وجود زیبایی درون خانه‌ها و شکوه تک‌بناها، نابسامانی در چشم‌انداز اکثر شهرها دیده شود و به‌جز پایتخت و معدود شهرهایی مانند کاشان که جهانگردان از نظم و تمیزی آن سخن رانده‌اند، وضع سایر شهرها تقریباً مشابه باشد: «اغلب نقاط شهر [قم] ویران... است» (ibid., 52). شیراز «کاملاً از ریخت افتاده و نیمه‌ویران است» (Silva Y. Figueroa, 1667/1984, 147). کرمان «در چندین دفعه خراب شده و در آن‌جا هیچ محل و بنای قشنگ

در آورده‌اند، «وقف مساجد و امور خیریه می‌کنند». شاه‌عباس هم به همین دلیل تمام دارایی خود «از کاخ‌ها، دیگر بناها، حتی اسبان خود را وقف کرد» (ibid., Vol. 3).

• باور

در نهایت باورهای هر ملت بر فرهنگ و معماری آن تأثیر گذارند و جهانگردان نیز بخش‌هایی از سفرنامه خود را به آن اختصاص دهند. ایرانیان «تظاهر» به «تقدس و پارسایی» می‌کنند و چون نمی‌توانند «وارسته و متقی» بمانند، «جز آن چه می‌نمایند» هستند (Chardin, 1825/1991, Vol. 2, 767). بین میل به دین‌داری و هنرهایی که در دین نهی شده‌اند، در معماری داخلی منازل مسکونی تناقض و آنومی ایجاد می‌شود. شاردن (ibid., Vol. 4, 1404) به تزئینات کاشی‌کاری اتاق‌های خانه میرزا رضی اشاره می‌کند که اگرچه زیبا بودند ولی «فقط یک چشم داشتند» و می‌گوید «این تصاویر را از آن جهت یک چشم نقش بسته‌اند تا فکر نمازگزاران به دیدن آن‌ها پریشان نگردد؛ [چراکه] سکونت در خانه‌هایی که دیوار اتاق‌هایش آراسته به تصویر است، گناه دارد. اگر به سکونت در چنین خانه‌ها ناچار شوند، نخست یک چشم تصاویر را با نوک تیغه چاقو یا چیزی شبیه آن در می‌آورند».

از سوی دیگر، رواج آنومی و شرایط نامشخص اجتماعی باعث می‌شود که افراد برای آرامش، به گروه‌های شیادان و پیشگویان روی آورند که گروه‌های مختلفی را شامل می‌شوند. شاردن (ibid.) با جزئیات به شرح انواع روش‌های پیشگویی، مانند اسطرلاب، فال، رمل، سیمیا، هشت کعبتین برنجی، شش رویه، نجات، سحر و جادو، سینی گردانی، ورد و ذکر می‌پردازد. باور به این خرافات می‌تواند به تخریب آثار معماری که شوم انگاشته می‌شوند، بیانجامد؛ مانند «نهمین دروازه» شهر اصفهان به «دروازه مرگ» موسوم است و مردم بر این باور بودند که طاعون از آنجا وارد شهر شده است و آن را خراب کردند (Kaempfer, 1727/2021). گروهی دیگر از جهانگردان به وجود خانه‌های نیمه‌ویران و رها شده در شهر اشاره کرده‌اند و علت آن را در «بیزاری ایرانیان از زیستن در خانه‌ای که به وسیله دیگری ساخته شده باشد» دانسته و می‌گویند ایرانیان «این عمل را بدشگون می‌دانند» (Chardin, 1825/1991, Vol. 2, 777).

• جمع‌بندی

از انطباق مصادیق حاصله از گزارش‌های دسته‌بندی شده جهانگردان در گروه‌های چهارگانه ایران و ایرانیان، سیاست، اقتصاد و باور، بر سه‌گانه سازنده شرایط آنومیک یعنی اهداف، ضوابط و وسایل، می‌توان رفتارهای آنومیک یا انحرافی و تأثیر آن بر معماری را خلاصه کرد و در مقایسه با شرایط جامعه آرمانی که در آن رفتار بهنجار برقرار است، قرار داد و تصویری

دیگر رودخانه قرار دارد، جلفای جدید [مسیحی] است [...] و شهرکی دیگر که گبرهای قدیمی یزد و کرمان را در آن اسکان داده‌اند». دلاواله (Della Valle, 1843/1991, 139) که از نزدیک شاهد ساخت فرح‌آباد بود و از عظمت این پروژه ساختمانی و رشد سریع آن به شگفت آمد، می‌نویسد که ساکنان این شهر اغلب مسیحیانی مانند «ارمنی‌ها و گرجی‌هایی هستند که شاه اخیراً از نقاط مختلف به آنجا کوچ داده است».

تبادل رشوه از دیگر ویژگی‌های جامعه آنومیک است که در این دوران تحت‌عنوان «هدیه» و «مداخل» به صورت علنی رواج داشته است؛ به طوری که «هدیه گرفتن نه تنها در نظر بزرگان زشت و مذموم نیست، بلکه از جمله افتخارات آنان به شمار می‌رود و زمان گرفتن آن را به عمد هنگامی تعیین می‌کنند که جمعی در مجلس حاضر باشند [...] بی چیزترین و تیره‌روزترین کسان، آنان که به روز، خورشید و به شب، ستاره ندارند وقتی برای عرض حاجت نزد بزرگان می‌روند باید هدیه‌ای تقدیم کنند» (Chardin, 1825/1991, Vol. 2, 774). «رشوت چشم ماموران پلیس را کور کرده و دهان دادرسان همواره برای ربودن غنیمت گشاده است» (Tectander von der Jabel, 1972). «وقتی شاه برای یک کار فوری بیست نفر بتا به بیگاری می‌طلبد، معمارباشی همه بتاها را احضار می‌کند و عوض ۲۰ نفر، چهل نفر مطالبه می‌نماید. هرکسی مبلغ زیادتری تعارف داد، از بیگاری معاف می‌شود» (Tavernier, 1841/1957, 596).

• اقتصاد

عنصر دیگری که جهانگردان به آن بسیار اشاره کرده‌اند و یکی از ارکان ساخت آثار معماری محسوب می‌شوند، اقتصاد است که در این عصر عمدتاً بر پایه تجارت و مالیات بنا شده بود. طبق گزارش‌ها وضع ایرانیان نسبت به همسایگان بسیار بهتر به نظر می‌رسیده است. «محصولات غذایی در شهرها، فراوان، ارزان و در دسترس همگان بوده» (Silva Y. Figueroa, 1667/1984) و این توصیفی است که اغلب جهانگردان از اوضاع زندگی مردم در شهرهای مختلف ارائه می‌دهند. این امر تأثیر مهمی روی رشد ساخت‌وساز داشتند و «کم‌اند کسانی که در خانه استیجاری زندگی کنند. حتی افراد تُنک‌مایه نیز از خود خانه دارند» (Chardin, 1825/1991, Vol. 2, 777). ایرانیان معتقدند همان‌طور که «لباس دوخته به اندام هر کس راست نمی‌آید، خانه ساخته‌شده نیز به کار کسی می‌خورد که آن را بنا نهاده است» (ibid.).

در نهایت اگر درآمدی از منابع حرام کسب شود، راه‌هایی برای حلال کردن آن وجود داشته است. با این وجود، که ایرانی‌ها «توجه و وسواس بسیار» دارند که اموال و دارایی‌های خود از «راه حلال» کسب کنند؛ اما «ز طریق صواب» لغزش کرده و برای جبران، بخشی از پولی را که «از راه ناراستی و نادرستی»

از وضعیت معماری برآمده از رویکردهای آنومیک افراد جامعه، به صورت جامع در جدول ۴ ترسیم کرد.

نتیجه گیری

جهانگردانی که در عصر صفویان به ایران پا گذاشته اند، در

جدول ۴. جدول تطبیقی سه گانه سازنده آنومی، رفتارهای بهنجار و آنومیک، بر مبنای چهارگانه گزارش های جهانگردان و نحوه بروز در معماری. مأخذ: نگارندگان.

چهارگانه سفرنامه ها	سه گانه سازنده آنومی	رفتار بهنجار	رفتار انحرافی	بروز در معماری
	اهداف فرهنگی	پارسائی	کسب نام نیک	ساختن ابنیه جدید به جای مرمت ابنیه موجود
	ضابطه های رفتار اجتماعی	کسب حلال	ریاکاری	
	وسایل نهادی شده		رشوه، هدیه، مداخل	
	اهداف فرهنگی		رشد جامعه	وضعیت نابسامان ابنیه و فضای عمومی
	ضابطه های رفتار اجتماعی	اولویت دادن به جمع و حرمت همسایه	پرداختن به خود و منافع شخصی	
	وسایل نهادی شده	رسیدگی به مشاعات و ابنیه عمومی	رسیدگی به خانه و رهاکردن بیرون	
ایران و ایرانیان	اهداف فرهنگی		باور به اراده خداوند	سپردن بنا به دست تقدیر
	ضابطه های رفتار اجتماعی	باور به جبر و اختیار	زندگی در لحظه	
	وسایل نهادی شده	زندگی بر پایه فرامین الهی	تقدیرگرایی	
	اهداف فرهنگی		باور به فانی بودن جهان	عدم رسیدگی به ساختمان های موجود
	ضابطه های رفتار اجتماعی	نیک زیستن در دنیا و آباد کردن آخرت	رها کردن دنیا	
	وسایل نهادی شده	ساخت هم زمان دنیا و آخرت	جدی نگرفتن امور دنیوی	
	اهداف فرهنگی		جلب رضایت خداوند	عدم مرمت ساختمان های دیگران
	ضابطه های رفتار اجتماعی	خدمت به مردم	نمایش خود	
	وسایل نهادی شده	انجام امور خیر	انجام امور شهرت آور	
	اهداف فرهنگی		پیشرفت و ارتقای مقام	ساخت ابنیه بی کارکرد و بی دلیل
	ضابطه های رفتار اجتماعی	رشد با طی مراحل و مدارج	یافتن راه میانبر	
	وسایل نهادی شده	تلاش و کوشش برای رشد	چاپلوسی	
سیاست	اهداف فرهنگی		نیک زیستن	عدم سرمایه گذاری روی ساختمان ها
	ضابطه های رفتار اجتماعی	توسعه اسباب زندگی	زیستن دور از خطر مصادره	
	وسایل نهادی شده	کسب هردوی اموال منقول و غیرمنقول	تبدیل اموال به پول نقد	
اقتصاد	اهداف فرهنگی		وقف	ساخته شدن ابنیه عام المنفعه
	ضابطه های رفتار اجتماعی	گذشت از مال خود برای بهبود جامعه	نجات از استبداد و پاک کردن مال	
	وسایل نهادی شده	بخشش در راه خدا	بخشش برای رهایی	
	اهداف فرهنگی		دفع شر	تخریب ابنیه به دلیل خرافات
	ضابطه های رفتار اجتماعی	رجوع به عالمان	رجوع به شیدان	
	وسایل نهادی شده	تکیه بر علوم	روی آوردن به انواع جادو	
باور	اهداف فرهنگی		دین داری	تغییر شکل و ناقص کردن تزئینات
	ضابطه های رفتار اجتماعی	رعایت موازین شرعی	دورزدن دستورات دینی	
	وسایل نهادی شده	تزئینات با صور بی جان	تصاویر تزئیناتی جاندار	

- و شهرسازی.
۸. اشعار حماسی یا نثر تاریخی با تمرکز بر فتوحات نظامی و دستاوردهای پادشاهان.
۹. Anomie.

فهرست منابع

- دانش‌پژوه، منوچهر. (۱۳۸۵). بررسی سفرنامه‌های دوره صفوی. دانشگاه اصفهان.
- رفعتی، همایون. (۱۳۶۸). فهرست موضوعی سفرنامه‌های مربوط به ایران. دانشگاه بوعلی سینا.
- کاتف، فدت آفاناس یویچ. (۱۳۴۶). سفرنامه فدت آفاناس یویچ کاتف (ترجمه محمد صادق همایونفرد). کتابخانه ملی.
- یان، اسمیت. (۱۳۵۶). اولین سفرای ایران و هلند؛ سفرنامه ایان اسمیت (ترجمه ویلهلم فلور، به کوشش داریوش مجلسی و حسین ابوترابیان). طهوری.
- Agnew, R. (1985). A revised strain theory of delinquency. *Social Forces*, 64(1), 151–167. <https://www.jstor.org/stable/2578977>
- Benjamin, W. (1968). *Illuminations*. Harcourt, Brace & World.
- Bhabha, H. K. (1994). *The location of culture*. Routledge. https://books.google.co.lk/books?id=WjbbCgAAQBAJ&printsec=frontcover&source=gbs_vpt_read#v=onepage&q&f=false
- Burke, P. (2010). The cultural history of the travelogue. *Przegląd Historyczny*, 101(1), 1–11. <https://www.semanticscholar.org/paper/The-Cultural-History-of-the-Travelogue-Peter-Burke.-Burke/5a93e78e61986d9e66e16074eac3303152217dae>
- Cashmore, E. (2002). *Dictionary of race and ethnic relations*. Routledge.
- Chalabi, O. (1959). *Evliya Celebi in Diyarbekir* (H. Nakhjavani, Trans.). Shafagh. (Original work published 1988)
- Chardin, J. (1991). *Voyages en Perse* [Travels in Persia] (E. Yaghmaie, Trans.). Toos Book Publisher. (Original work published 1825)
- Della Valle, P. (1991). *Viaggi di Pietro della Valle, il pellegrino: La Persia, pt. 2. L'India ed il ritorno in patria* [Travels of Pietro della Valle, the pilgrim: Persia, pt. 2. India and the return home] (Sh. Shafa, Trans.). Elmi Farhangi. (Original work published 1843)
- Di Bella, M. P., & Yothers, B. (Eds.). (2020). *The long journey: Exploring travel and travel writing*. Berghahn books. https://books.google.com/books/about/The_Long_Journey.html?id=YQbcDwAAQBAJ
- Duncan, J. (1990). *The city as text: The politics of landscape interpretation in the Kandyan Kingdom*. Cambridge University Press.
- Fidalgo, G. P. (1978). *L'Ambassade de Gregorio Pereira Fidalgo à la cour de Chah Soltan Hossein* [The embassy of Gregorio Pereira Fidalgo at the court of Shah Soltan Hossein] (P. Hekmat, Trans.). University of Tehran Press.
- Gemelli Careri, G. F. (1967). *Voyage du tour du monde* [Journey around the world] (A. Nakhjavani & A. Karang, Trans.). Franklin Book Programs. (Original work published 1872)
- Gilanentz, P. D. S. (1992). *The chronicle of petros di sarkis*

عادی به نظر می‌رسیده اما با دانش امروز، نشانه‌هایی از جامعه آنومیک را آشکار می‌ساخته است. شرایط آنومیک در تمامی جوامع با شدت و ضعف وجود دارد و در ایران عصر صفویان خود را به شیوه‌های مختلفی نشان داده و تأثیرات متفاوتی بر معماری این دوره گذاشته است. در شرایطی که نظام ارزشی جامعه، اهدافی مانند به‌جا گذاشتن نام نیک، دفع شر، باور به اراده خداوند، باور به فانی‌بودن جهان، کسب رضایت خداوند، ارتقای مقام، نیک‌زیستن، رشد جامعه، وقف و دین‌داری را توصیه می‌کند اما راه‌های مشروع و قانونی برای رسیدن به این اهداف، برای بسیاری از افراد جامعه ناهموار و وسایل لازم، محدودند؛ از این‌رو، برخی افراد به روش‌های ساده‌تری مانند دادن رشوه، هدیه و کسب مداخل، روی آوردن به انواع جادو، باور به تقدیرگرایی، جدی‌نگرفتن امور، انجام امور برای کسب شهرت، چاپلوسی، تبدیل اموال به پول نقد، رسیدگی به خانه و رهاکردن بیرون و استفاده از تزئیناتی که حرام شمرده شده‌اند، روی می‌آورند و در این راه از ضوابطی مانند ریاکاری، رجوع به شهادان، زندگی در لحظه، رهاکردن دنیا، نمایش خود، یافتن راه میانبر، زیستن دور از خطر مصادره، پرداختن به خود و منافع شخصی، نجات از استبداد، کسب مال نامشروع و تلاش برای پاک‌کردن آن و دورزدن دستورات دینی برای رسیدن به اهداف و ارزش‌های ستوده‌شده از سوی جامعه بهره می‌برند. چنین رفتاری نشان از ناتوانی بخشی از جامعه برای دستیابی به این اهداف و آرمان‌ها از راه مشروع و قانونی به دلیل زیست در جامعه‌ای نابرابر و آنومیک دارد. تأثیر پیش‌گرفتن این روش‌های نابهنجار در معماری خود را به شکل ساختن ابنیه جدید به جای مرمت ساختمان‌های موجود، تخریب ابنیه به دلایل خرافی، سپردن بنا به دست تقدیر، عدم رسیدگی به ساختمان‌های موجود، عدم مرمت ساختمان‌های دیگران، ساخت ابنیه بی‌کارکرد و بی‌دلیل، ناقص کردن تزئینات و عدم سرمایه‌گذاری روی معماری، بروز می‌دهد.

اعلام عدم تعارض منافع

نویسندگان اعلام می‌کنند در انجام این پژوهش هیچ‌گونه تعارض منافی برای ایشان وجود نداشته است.

پی‌نوشت‌ها

۱. The New Critical Idiom.
۲. History from Below.
۳. تاریخ جامع سلسله‌ها، زندگی پادشاهان، فتوحات، و دستاوردها با تمرکز بر سیاست، دیپلماسی، و فرهنگ.
۴. شرح حال شخصیت‌های برجسته (پادشاهان، عالمان، شاعران) با تأکید بر زندگی شخصی و دستاوردها.
۵. تاریخ عمومی، مذهبی، و گاه شرح حال پادشاهان و شخصیت‌های برجسته با تأکید بر جنبه‌های دینی و اخلاقی.
۶. شرح شاهان و کشورگشایی‌ها
۷. وقایع‌نگاری‌های گسترده با تمرکز بر تاریخ سیاسی، دیپلماسی و گاه فرهنگ

Gilanentz: concerning the Afghan invasion of persia in 1722, the Siege of Isfahan and the Repercussions in Northern persia, Russia and Turkey (M. Mehryar, Trans.). Golha [Flowers].

• Greenblatt, S. (1991). *Marvelous possessions: The wonder of the New World*. University of Chicago Press. https://books.google.com/books/about/Marvelous_Possessions.html?id=u0_haVWB5sMC

• Gres, Y. (1993). *La belle brelandière, ambassadeur en Perse* [The beautiful Breland woman, ambassador in Persia] (A. A. Saeedi, Trans.). Tehran Publication.

• Hagher, S., & Salavati, K. (2017). European travelers' critical thoughts on Iranian architecture and town planning (from 16th to mid-19th century AD). *Journal of Fine Arts: Architecture & Urban Planning*, 22(3), 57-70. <https://doi.org/10.22059/jfaup.2017.64775>

• Herbert, T. & Herbert, R. (2021). *The travels of Sir Thomas Herbert with the report of Robert Stodart* (W. Floorr & H. Javadi, Trans.). Abadboom Nashr. (Original work published 1928)

• Hulme, P., & Youngs, T. (Eds.). (2002). *The Cambridge companion to travel writing* (Vol. 10). Cambridge University Press.

• Jamily Kohne Shahri, F. & Nadi, F. (2013). The typology of sociological ambivalence in foreign itineraries of Ghajar career. *Journal of Historical Sociology*, 5(1), 31-72. https://jhs.modares.ac.ir/article_22818.html?lang=en

• Kaempfer, E. (2021). *Am Hofe des persischen Großkönigs (1684-85)* [At the court of the Persian Great King] (1684-85) (K. Jahandari, Trans.). Khaarazmi publishing. (Original work published 1727)

• King, A. D. (2004). *Spaces of global cultures: Architecture, urbanism, identity*. Routledge. https://books.google.com/books/about/Spaces_of_Global_Cultures.html?id=NaGEAgAAQBAJ

• Kostof, S. (1995). *A history of architecture: Settings and rituals* (2nd ed.). Oxford University Press.

• Krusinski, J. T. (1984). *The history of the late revolutions of Persia: taken from the memoirs of Father Krusinski, procurator of the Jesuits at Ispahan* (A. Danbeli, Trans.). Toos Book. (Original work published 1733)

• Lawson, B. (2010). Healing architecture. *Arts & Health*, 2(2), 95-108. https://www.researchgate.net/publication/257353321_Healing_Architecture

• Lewis, B. (1982). *The question of Orientalism*. New York Review of Books.

• Matthee, R. (2009). The Safavids under Western eyes: Seventeenth-century European travelers to Iran. *Journal of Early Modern History*, 13(2-3), 137-171. https://brill.com/view/journals/jemh/133-2/article-p137_3.xml?ebody=Abstract%2FExcerpt#access-options2

• Melman, B. (1992). *Women's Orients: English women and the Middle East, 1718-1918*. Macmillan.

• Merton, R. K. (1957). Social structure and anomie. In R. K. Merton (Ed.), *Social theory and social structure* (pp. 121-160). Free Press.

• Merton, R. K. (1976). *Sociological ambivalence and other essays*. Simon and Schuster. https://books.google.com/books/about/Sociological_Ambivalence_and_Other_Essay.html?id=DjGIBpqyC-MC

• Mills, S. (1991). *Discourses of difference: An analysis of women's travel writing and colonialism*. Routledge. <https://books.google.me/books?id=M7gri2VuaUQC&printsec=copyright#v=onepage&q&f=false>

• Mitchell, T. (1988). *Colonising Egypt*. Cambridge University Press.

• Mumford, L. (1961). *The city in history: Its origins, its transformations, and its prospects*. Harcourt Brace Jovanovich.

• Newman, A. J. (2006). *Safavid Iran: Rebirth of a Persian Empire*. I.B. Tauris. <https://dokumen.pub/safavid-iran-rebirth-of-a-persian-empire-97807556103589781860646676-.html>

• Olgyay, V. (1963). *Design with climate: Bioclimatic approach to architectural regionalism*. Princeton University Press.

• Oliver, P. (2003). *Dwellings: The vernacular house worldwide*. Phaidon Press.

• Otter, J. (2021). *Yage en Turquie et en pesle, avec une : relation des expéditions de tahmas kaulikan* [Yage in Turkey and Persia, with an account of the expeditions of Tahmas Kaulikan] (A. Eghbali, Trans.). Badraghe Javidan. (Original work published 1923)

• Pratt, M. L. (1992). *Imperial eyes: Travel writing and transculturation*. Routledge.

• Rael, R. (2009). *Earth architecture*. Princeton Architectural Press. https://books.google.com/books/about/Earth_Architecture.html?id=BsLAcifqe4EC

• Rapoport, A. (1969). *House form and culture*. Prentice-Hall.

• Said, E. W. (1978). *Orientalism*. Pantheon Books.

• Sanami, N., Tabasi, M., Ahmadi, V. (2024). Criticism of Iran's urban planning and architecture from the viewpoint of travel writers from the 10th to the 12th centuries. *International Journal of Urban and Rural Management*, 22(73), 71-85. <http://ijurm.imo.org.ir/article-13451--fa.html>

• Sanson, N. (1967). *Voyage ou relation de l'état présent du Royaume de Perse: avec une dissertation curieuse sur les moeurs, religion & gouvernement de cet état* [Journey or account of the present state of the Kingdom of Persia: with a Curious Dissertation on the Customs, Religion & Government of this State] (T. Tafazoli, Trans.). Press Ebn-e Sina. (Original work published 1695)

• Savory, R. (1980). *Iran under the Safavids*. Cambridge University Press.

• Schuster-Walser, S. (1985). *Das Safawidische Persien im Spiegel Europäischer Reise - Berichte (1502 - 1722)* [Safavid Persia in the mirror of European travel reports (1502 - 1722)] (Gh. Varahram, Trans.). Amirkabir.

• Sherley, A., & Sherley, R. (1951). *Relation of travels into persia* (Avans, Trans.). Manochehri Library.

• Silva Y. Figueroa, G. de. (1984). *L'Ambassade de D. Garcias*

de Silva Figueroa en Perse [The travels of the Ambassadors to Persia] (Gh. Samii, Trans.). Nashre Now. (Original work published 1667)

- Sklair, L. (2005). *The iconic building: The power of enigma*. Routledge.
- Tavernier, J. B. (1957). *Voyage en Perse* [Journey to Persia] (A. Noori, Trans.). Sanai. (Original work published 1841)
- Tectander von der Jabel, G. (1972). *Iter Persicum, ou description du voyage en Perse, enterpris en 1602 par Étienne Kakasch de Zalonkemeny, envoyé comme ambassadeur par l'empereur ... de Châh Abbas, roi de Perse* [Iter Persicum, or description of

the journey to Persia, undertaken in 1602 by Étienne Kakasch of Zalonkemeny, sent as ambassador by the emperor ... of Shah Abbas, king of Persia (M. Tafazoli, Trans.). Bonyad-e Farhang-e Iran [Iran Culture Foundation].

- Thompson, C. (2017). *Travel writing* (S. Zadghannad, Trans.). Research Center For Culture, Art And Communications. (Original work published 2011)
- Vale, L. J. (2014). *Architecture, power and national identity* (2nd ed.). Routledge. <https://doi.org/10.43249781315880921/>
- Youngs, T. (2013). *The Cambridge introduction to travel writing*. Cambridge University Press.

COPYRIGHTS

Copyright for this article is retained by the author(s), with publication rights granted to the Bagh-e Nazar Journal. This is an open-access article distributed under the terms and conditions of the Creative Commons Attribution License (<https://creativecommons.org/licenses/by/4.0/>).

نحوه ارجاع به این مقاله:
دیماری، نیما؛ ملکی، آیدا؛ آخوندی، فرهاد و نژاد ابراهیمی، احد. (۱۴۰۴). بررسی تأثیر آنومی اجتماعی بر معماری ایران از نگاه سفرنامه‌نویسان دوره صفوی. *باغ نظر*، ۲۲(۱۵۳)، ۶۹-۸۲.

DOI: [10.22034/bagh.2026.539869.5873](https://doi.org/10.22034/bagh.2026.539869.5873)

URL: https://www.bagh-sj.com/article_240683.html?lang=fa

